
AZƏRBAYCAN MİLLİ ORNAMENTLƏRİ

Hər şeydən əvvəl latınca “bəzəmə, süsləmə” mənasını verən “ornament” istilahı özü-özlüyündə şərhə möhtacdır.

Ornament – müəyyən qanunauyğunluqla düzülmüş (qurulmuş) bəzək məhiyyətli (estetik görünüşlü, bəzən isə semantik təyinatlı) elementlərin ardıcılığı deməkdir. Adətən ornamentin vəzifəsi – mücərrəd incəsənət əsərlərini və ya bilavasitə məişət istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş əşya və avadanlıqların gözəlləşdirilməsi, gözə gəlimli hala gətirilməsi, bir sözlə bəzədilməsidir. Bu cür bəzək, süs, yaraşlıq ehtiyacında olan obyektlərdən əmək alətlərini, silahı, mətbəx avadanlığını, geyim və sair parça məmulatını, döşəmə, sərmə və divardan asılma üsulu ilə istilik qoruma məqsədli toxunma məhsulları, bina və müxtəlif tikililəri, yazılı sənəd və kitabları sadalamaq olar.

Ornamentin ana xəttini təşkil etməkdə olan təkrarlanan element bəzən mücərrəd forma/fiqurlardan, bəzən də stilizə edilmiş (yəni bəsitləşdirilərək bədiiləşdirilən) real surətlərdən təşəkkül tapa bilər. İkinci halda gerçək həyatda mövcud olan təbii surətlər insanın subyektiv təxəyyülü vasitəsi ilə tanınmaz dərəcəyədək dəyişilir; başqa sözlə insanın təsvir etmək istədiyi əşya və hadisələrin ilahi xilqəti şərtləşdirilmiş bəşəri ifadə şəklinə salınır.

Ornamentin çoxəsrlik tarixinin və çeşid zənginliyinin öyrənilməsi onu deməyə imkan verir ki, onun başlıca məqsədi varlıq aləmini dərk etdirmək və insanın bu aləm içində həyat uğrundakı fəaliyyətinin özünü və onun məhsullarını əks etdirməkdir. Bütün bunlar üçün Gözəgörünməz Tanrının ən gözəl biçimdə yaratmış olduğu və bununla belə yaradıcılıq qabiliyyəti və həvəsi ilə alışıb-yanan insan süni yaradılmış estetik surət və rəmzlərin yolu ilə bütün bunları sirr və şərtliliklərlə bağlayaraq ornament adlı bir gizli dil icad etmiş və gündən-günə, ildən-ilə onu təkmilləşdirərək eyni zamanda gözü dincəldən, zehni təmizləyən, ürəyi sakitləşdirən, zəkani düşündürən, ruhu saflaşdıran hala gətirmişdir.

Bəzən insan əməyinin məhsulu çox sadə şəkildə, ciddi dəyişikiliyə uğramadan (məsələn, ustaların toxuduqları səbət və həsirlərdəki çubuqların və ya parça toxunarkən iplərin/sapların həndəsi quruluşu) artıq ornament şəklinə salınaraq bəzədilən səthlərə köçürülürdü. Əksərən sonralar çox məşhurlaşan həndəsi naxışlar həmin qaydada meydana gəlməyə başladı. Demək ornamentin ibtidai mərhələdə təşəkkülə gəlməsi insan yaradıcılığına aid texnoloji proseslərə borcludur.

Bununla paralel olaraq insan özünün idrakında formalaşan dini dünya görüşünə aid və qəlbində bəslədiyi müxtəlif inanclarla bağlı ayin və mərasimlərin icrası zamanı çeşidli rəmz və işarələrdən istifadə edərək tədricən onları sistemləşdirmiş və bədiiləşdirərək ornament mərtəbəsinə çatdırmışdır. Beləliklə bəşəriyyətin ornament tarixində inanc və tilsim simvolikası xüsusi bir yer tutaraq onun mənaca təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. “... *Getdikcə ornamental səciyyəli işarələrin mənalılaşaraq mürəkkəbləşməsi prosesində ibtidai ornamentlərin əsas formaları inkişaf tapır və artıq ayrı-ayrı məhəlli məkanlarda ornamental mədəniyyətdə etnik xüsusiyyətlərin fərqlənməsi hiss olunmağa başlayır; çünki biz indiki dövrdə bu tarixi irsi tədqiq edərkən artıq müəyyən çağdan fərqlərin sezildiyinə şahid oluruq*” [5].

Qədim ornamentlərin ibtidai motivləri, yəni onların meydana gəlməsinə əsil səbəb olan niyyət və nöqteyi-nəzərlər tarixin gedişatında tədricən unudulsa da, lakin onların estetik gözəlliyi və ifadə təsiri əsrlər boyu cilalanaraq bir növ insanları öz ecazına valeh etdirmiş, onları zövq baxımından öz “əsərətində” saxlaya bilmişlər.

Ornament onun bəzəməkdə olduğu əşyanın qılıq və biçimi ilə şərtləndirilmiş olan tərkibi və quruluşu (arxitektonikası) etibarlı ilə lent tipli (qurşaqvari), mərkəzləndirilmiş, haşiyəvari, heraldik (damğalı) ya da qarışıq tərkibli ola bilər. Ornamenti təşkil edən əsas elementlərin məzmununa görə onun həndəsi, nəbati, zoomorf motivləri məşhurdur [1]. Adətən binalar, kitablar və digər əşyalar üzərində rastlanan stilizə edilmiş, yəni bədiiləşdirilərək bəzək üslubuna salınmış yazılar (xəttatlıq nümunələri) da ornamentin xüsusi növü kimi tanınmaqdadır. Müxtəlif növlərin sintezindən törəmiş mürəkkəb kompozisiyalardan: həndəsi və zoomorf növlərin qarışmasından meydana gəlmiş - teratologiya (yunan. “*teratos*” – “vahiməli məxluq”) adlandırılan, bundan başqa həndəsi və nəbati növlərin qarışmasından əmələ gələn – arabeska (ital. *arabesco* — ərəbsayağı) adlı növlər də məlumdur. Sonuncu olaraq adı çəkilən ornament növü məhz ilkin zamanlar tərkibində ərəb əlifbasında xəttatlıq

nümunələrini daşdığı üçün belə bir qərribə ad almışdır; sonralar isə bu kalıqlıq yazılar tanınmazlıq üzündən mürəkkəb quruluşlu nəbatı ornamentlərə çevrilərək yeni estetik formaların əsasını qoymuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün naxışlar və hər bir bəzək elementi ornament hesab edilmir. Ornamenti seçiyyələndirən başlıca cəhət onun aparıcı elementini təşkil edən naxışların xüsusi nizama tabe olması, onların mütnənasib və mənasızlıqdan uzaq düzülüşüdür. Çox vaxt ornament onu “daşıyan” müstəvi və ya səth ilə üzvi surətdə bağlılıq təşkil edir ki, bununla da məntiqi cəhətdən qarşılıqlı məna açılışına xidmət edir.

Azərbaycan milli ornamenti regional mədəniyyətlərdən seçilərək dünya xalqlarının yaradıcıl təfəkkürü cərgəsində orijinal bir yer tutur. Mənsub olduğumuz mədəniyyətin Dərbənddən Həmədana, Ərzürümdən Ərdəbilədək olan geniş ərazidə təşəkkülə gəldiyini nəzərə alaraq həmin radiusda ornament və naxışların yaranma tarixinə diqqət yetirməyimiz bizim üçün milli ornamenti-mizin inkişaf yoluna aid ümumi mənzərəni aydınlaşdırır.

Ornamentin ən sadə ünsürlərinə - düz və sınıq xətlər, ziqzaqlar, dairələr, üçbucaqlar, kiçik romblar, nöqtə ornamentinə erkən bürünc (Azərbaycanda e.ə. III minilik) dövrünə aid saxsı qablar üzərində rast gəlmək olar.

Misal üçün, Cənubi Azərbaycanın Maku şəhərində eneolit dövrünə aid nəbatı ornamentli xalçavari çulla bəzədilmiş gildən hazırlanmış at heykəli aşkar edilmişdir. Belə ki, çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik qədim ornamental motivlər ilkin növbədə xalça naxışları timsalında zamanəmizə gəlib çatmışdır. Çox vaxt Tunc dövrünün keramika və metaldan hazırlanmış məmulatında bu ornamentlərə bənzər çoxsaylı nümunələrə rast gəlmək mümkün olur. Həmin xarakterik formalar sonradan Azərbaycan xalçasında bədii ifadənin aparıcı əsasına çevrilərək müasir məmulatlarda da aydın şəkildə izlənməkdədir.

Azərbaycanın tarixinin Manna, Midiya, Atropatena və Qafqaz Albaniyası kimi qədim dövlətlərində mövcud olmuş mədəniyyətlərə xas olmaqla, Tunc dövründən qalma daş, metal və keramik əşyaların üzərində həkk olunan ornament elementlərini bu gün Azərbaycan xalçalarında görmək olar.

Qədim dövrün maldarlarının öz məişətlərində istifadə etdikləri xalı məmulatında (xurcunlardan, çuvallardan, məfrəşlərdən və s.) işlənən ornamentlər daha sonra dulusçuluq sənətində də tətbiq olunmağa başladı. Təkamül prosesində onlar parça və keramika üzərində yoxa çıxsalar da, xovsuz xalçaların ornamentlərlə bəzədilməsində bizim günlərdə də gəlib çatmışlar. Hər xalqın bədii mədəniyyəti onun ümumilikdə tarixi, ictimai, iqtisadi, si-

yasi, elmi, mənəvi inkişafı məcrasında təşəkkülə gəlir. Odur ki, ənənəvi milli ornament xalqın kollektiv dünyagörüşünə uyğun olaraq, onun xarakterik təfəkkürünə müvafiq şəkildə tam məcburiyyətsiz qaydada əsrlər boyunca formalaşır. Azərbaycan milli ornamentinin ümumi xarakteristikasını tanımaq, spesifik cəhətlərini duymaq ornamentalistika bilicilərinin qarşısında duran başlıca hədəflərdəndir. Maraqlıdır ki, eyni xalqa məxsus müxtəlif incəsənət növləri arasında mütləq qaydada bir oxşarlıq sezilməlidir. Onlardan simmetriya, təkrarlama periodikliyi, variant çeşidliliyi, rəng palitrası, ritmiklik dərəcəsi və bir sıra başqa parametrləri misal gətirmək olar. Hətta bu məlum bir həqiqətdir ki, məhz həmin cəhətlər baxımından hər hansı bir milli incəsənətin olduqca uzaq görünən sahələrində incə bir oxşarlıq öz təzahürünü göstərməkdədir. Tanınmış sənətsünas T.P.Kapterevanın fikrincə xüsusilə Şərqi mədəniyyətində müxtəlif yaradıcılıq növləri arasındakı bu cür qarşılıqlı əlaqə və həmahənglik özünü daha çox büruzə verir [3].

Misal üçün Azərbaycan incəsənətində musiqi, şəriyyat, memarlıq və xalçaçılıq kimi növlərin harmonik bağlılığı barədə danışmağımız əsassız görünməməlidir. Bütövlükdə Azərbaycan incəsənəti təməl etibarını ilə ornamentallıq təbiətinə malikdir; bu cəhət incəsənətimizin fenomenal xüsusiyyəti hesab edilir.

Azərbaycan naxışlarının ən çox sevilən motivləri qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, zanbaq və meyvə ağaclarının (nar, heyva, alça) çiçəkləri, eləcə də müxtəlif formalı sünbül və yarpaqlar idi.

Naxışların həndəsi şəkilli bəzəkləri düz və sınıq xətlər, ziqzaqlar, üçbucaqlar, dördbucaqlılar, altı və səkkizguşəli gülşəkilli bəzəklər, kiçik romblar, ulduzlar və rəmzi günəş təsvirlərindən ibarət idi.

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənət sahələri arasında xalçaçılığın özünəməxsus yeri vardır. Xalqımızın xalça sənətini öyrənmək üçün xalçalarınıımızın ornament, rəng və kompozisiya prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Araşdırmalar göstərir ki, xalça üzərindəki bu və ya digər təsviri elementlər təkcə estetik xarakter daşımamış, eyni zamanda onların hər biri öz-özlüyündə xüsusi rəmzi mənalar da kəsb etmişdir.

Məsələn, qarmaqlı rombvari bəzək elementini götürək: o, uzaq keçmişdə bolluq, bərəkət anlayışlarını ifadə edib, bitki, torpaq və qadın rəmzi sayılırdı. Türk xalqlarında həmin işarə əmin-amanlıq və bərəkəti bildirmiş, uğurlu ov və bol ruzi mənasında çıxış etmişdir.

Böyük xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov Azərbaycan xalçalarındakı 1300-dən çox naxış elementinin təhlilini vermişdir [2; 4]. Bu elementlərinin hər

birinin xalça üzərində öz yeri, işlədilmə məqamı var. Ornament xalqımızın etnogenezinin qədim əsasını qoruyub saxlayan qiymətli tarixdir.

Azərbaycanda sənətkarlığın inkişafı haqqında burada müxtəlif dövrlərdə olmuş çoxsaylı tacirlər, səyahətçilər və diplomatlar çoxlu maraqlı faktları bildirirlər. İtaliya səyahətçisi Marko Polo (XIII əsr) Şamaxı və Bərdənin ipək məmulatlarının gözəlliyini vurğulamışdır. İngilis səyahətçisi – tacir Antoni Cenkinson (XVI əsr) yay iqamətgahının dəbdəbəsinə təsvir edərək yazır: *“Kral ipək və qızılla bəzədilmiş zəngin bir çadırda oturmuşdu”*, onun palatı mirvari və qiymətli daş-qaşla bəzədilmişdi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində naxış tikmələr üçün istifadə olunan parçalar yerli istehsalatı qanovuz, darai və məxmər idi. Onlar Şamaxı, Baskal, Gəncə, Şəki, Şuşa və Azərbaycanın digər şəhərlərində hazırlanırdı. Naxış tikmək üçün ipək, yun saplar və yerli istehsalatı möhürlü nişanlıqlardan (metal lövhəciklər) istifadə olunurdu. Əlbəttə deyilənlərin hamısı ona sübutdur ki, əsrlərdən bəri Vətənimizdə istehsal olunan çoxşaxəli incəsənət məmulatı sözsüz ki, rəsm və naxışlardan xali olmamış və ornament icad etmə, naxış vurma ustalığının bu torpaqda dərin kökləri vardır. Məşhur rəssam və nəqqaşlardan bəzilərinin adını çəkməklə kifayətlənmək olar: Səfiəddin Urməvi (1216-cı ildə Urmiya şəhərində anadan olmuşdur) - musiqi nəzəriyyəçisi, xəttat, nəqqaş; Mir Möhsün Nəvvab (1918-ci ildə Şuşa şəhərində dünyasını dəyişmişdir) - şair, musiqi nəzəriyyəçisi, xəttat, rəssam və nəqqaş; Usta Zeynal Nəqqaş (Ordubad şəhəri, 1829-1904) - məşhur xəttat, nəqqaş və şair olmuşdur; Abbasqulu ağa - XVIII əsr Azərbaycanın tanınmış memarı və nəqqası Şəki xan sarayının bəzəyini işləmişdir; Nemətulla Bəvvab ibn Məhəmməd - xəttat və nəqqaş Təbrizdəki Göy Məscidin (1465) kitabələrini hazırlayıb; Əmirşah Vəli Nənkişi - Şirvanşahlar Sarayının (1584) Şərq qapısının bəzəkli baş tağının müəllifi; İsmayıl Nəqqaş Ərdəbili - Şeyx Səfiəddin kompleksində Ali baş qapı tağının (1647) bəzəklərini işləyib; Mirzə Qədim İrəvani - XIX əsrin tanınmış nəqqası, Sərdar sarayının divar rəsmlərini işləyib (1850). Bursadakı Yaşıl Caminin (1424) mehrabını - Məhəmməd Məcid Təbrizi, qapısını isə - ağac üzərində oyma sənətinin tanınmış ustası Əli ibn Hacı Əhməd bəzəyib [6;7;8].

Şah İsmayıl Xətəinin dövründə Təbrizdə təsis olunan nəqqaşlıq məktəbində görkəmli sənətkarlar yetişib. Heratdan Təbrizə döndükdən sonra bu məktəbə başçılıq edən Kəmaləddin Behzad həmin dövrdə dahi şair Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əlyazmalarını bəzəyib. Qərb aləmində “Şərqi Rafae- li” adı ilə tanınan bu miniatürçü-rəssam bir müddət Təbrizdə Teymurilər döv-

rünün tanınmış miniatürçü-nəqqaşlarından olan Seyid Əhmədin şagirdi olub. Gözəl miniatürləri ilə əski əlyazmaları, xüsusilə böyük Nizaminin “Xəmsə”sini bəzəmiş Azərbaycanlı nəqqaş Ağamirək də məhz bu məktəbə mənsub olub [9].

Azərbaycan xalılarının naxışları bütün dünyada məlumdur. Maraqlıdır ki, orta əsrlərin bir çox qərb rəssamı öz əsərlərində Azərbaycan xalçasını təsvir etmişlər. Bu sıradan XV əsrdə yaşamış holland rəssamı Hans Memlinqin “Məryəm-ana uşağı ilə” (Maria mit den kindern) tablosunun adını çəkə bilərik. Rəssam burada Həzrət Məryəm-ananın ayaqları altına məhz Azərbaycan xalçalarından birini “sərmişdir” [10].

Açar sözlər: ornament, naxış, bəzək, milli, etnogenez.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi Rasim, Əfəndi Toğrul. Azərbaycan bəzək sənəti. – Bakı: BP, 2002.
2. Kərimov Lətif. Azərbaycan xalçası. – Bakı, 1961.
3. Каптерева Т.П. Искусство средневекового Востока. – М., 1989.
4. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. 1;2. – Баку, 1983.
5. Привалова В.М. Орнамент как антропологическая проекция в семантике геометрического орнаментального стиля // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, Выпуск № 6-1 / том 10 / 2008. с. 311-318.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Mirz%C9%99_Q%C9%99dim_%C4%B0r%C9%99vani
7. <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=150>
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/Ornament>
9. <http://medeniyyet.az/page/news/18363/Neqqasliq--tarixin-naxislari.html>.
10. http://www.azerbaijan.az/portal/Culture/Folk/folkArts_01_a.html.

Фарида Гулиева (Азербайджан)

Азербайджанский национальный орнамент

Азербайджанский национальный орнамент, заметно отличаясь от других культур региона, занимает оригинальное место в ряду образцов материализации творческого мышления. Учитывая фактор формирования нашей культуры на широкой территории, простирающейся от Дербента до Хамадана, и от Эрзерума до Ардебиля, внимательное изучение

истории образования орнамента и узоров в данном ареале может уяснить для нас общую картину продолжительного пути становления и развития азербайджанского национального орнамента.

Ключевые слова: орнамент, узор, украшения, национальный, этногенез.

Farida Guliyeva (Azerbaijan)

Azerbaijan national ornament

Azerbaijan national ornament, significantly different from other cultures of the region, occupies an original place in a number of models of materialization of creative thinking. Considering the factor of the formation of our cultural civilization on a wide territory stretching from Derbent to Hamadan and from Erzurum to Ardebil, careful study of the history of the formation of ornament and patterns in this area can clarify for us the general picture, the long way of formation and development of the Azerbaijani national ornament.

Key words: ornament, pattern, decoration, national, ethnogenesis.